

Pragmatizam i vjerovanje u Božju opstojnost

Paulić, Marija-Paola

Undergraduate thesis / Završni rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:221290>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-06**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET U RIJECI
ODSJEK ZA FILOZOFIJU

ZAVRŠNI RAD
PRAGMATIZAM I VJEROVANJE U BOŽJU OPSTOJNOST

Ime i prezime studenta: Marija-Pao la Paulić

Mentor: prof. dr. sc. Snježana Prijić-Samaržija

Rijeka, rujan 2017.

Sadržaj

Uvod	1
1. Pragmatizam	2
1.1. Povijest i razvoj pragmatizma	2
1.2. William James i pragmatička teorija istine	4
1.3. Pragmatizam naspram drugih teorija istine	7
2. Pragmatizam i religija	10
2.1. Pragmatički argumenti za Boga i religiozno vj rovanje	13
2.1.1. Pascalova oklada	13
Problemi i prigovori Pascalovoj okladi	16
2.1.2. William James: Volja za vj rovanjem	17
Problemi i prigovori Jamesovoj volji za vj rovanjem	20
2.2. Fideizam	22
3. Zaključak	24
Sažetak	26
Summary	27
Popis literature	28

Uvod

Pitanja kao što su *Postoji li Bog?*, *Ako Bog postoji, kako to dokazati?*, *Treba li nam vjera u Boga uopće u životu?*, i brojna druga su pitanja koja si ljudi postavljaju gotovo svakodnevno, vrlo su aktualna i gotovo da ne postoji čovjek koji se u jednom trenutku svoga života nije susreo s nedoumicom oko vjere u postojanje Boga. Čini se i da su društvo, društvene okolnosti, mjesto življenja, kultura i slično ti koji imaju veliki utjecaj na odluku pojedinca i na njegov izbor kada se radi o vjerovanju da Bog postoji i u konačnici o samom prakticiranju vjere. Isto tako, od pojedinaca se traži da se izjasne, da se opredijele, da se priklone određenoj masi vjernika ili onih koji to nisu, no sve manje se prihvaća suzdržanost i ravnodušnost prema Bogu jer je uvelike rasprostranjeno mišljenje da se pitanje vjere ne smije zanemariti te da ono igra važnu ulogu u životima ljudi, pa čak i da predstavlja svrhu života.

Ipak, koliko je vjerovanje u Boga bitno za življenje i ispunjavanje životnih vrijednosti ostaje na svakome od nas da procijeni. To dokazuje i činjenica da u svijetu ima puno ateista ili agnostika koji smatraju da žive ispunjen i sretan život, uspješni su i zadovoljni. Vjera u Boga nije dio njihovih svakodnevnih aktivnosti, no možda to je vjera u nešto sasvim drugačije i drugima neznanu. Vjernike pak njihov izbor veseli, daje im snagu, motivira ih i na kraju krajeva im služi jer je njihov pokretač. Treba li uopće suditi o tome tko je u pravu, tko će biti sretniji i bolji? Treba li se itko opravdavati za svoju odluku o tome kojoj će se religiji prikloniti? Zašto je bitno imati razlog kojim bi drugima dokazali da je naš izbor ispravan?

Ovaj rad će se prvenstveno orijentirati na implikacije pragmatizma na sam fenomen vjerovanja i na religiju. Radi se o učenju prema kojemu treba priznavati i prakticirati ona vjerovanja koja u praksi vode do uspješnih i korisnih rezultata. Kroz rad će se otvoriti prethodno spomenuta pitanja i analizirat će se stavovi filozofa koji su ponudili pragmatičke argumente za vjeru u Boga. Prikazat će se i kako pragmatizam kao teorija brani i podržava ona vjerovanja, a to su osobito religijska, za koja nemamo dobre i konkretne dokaze, pa ipak se pokazuju relevantnima za mnoge ljude. Na samom kraju rada, u zaključnom dijelu, iznijet će se zaključci koji proizlaze iz rada, najbolje rješenje problema i vlastiti osvrt.

1. Pragmatizam

1.1. Povijest i razvoj pragmatizma

Pragmatizam kao pojam izveden je iz grčke riječi *pragma* što znači djelovanje, rad, čin, a otuda proizlaze i riječi *praksa* i *praktičan* koje koristimo svakodnevno u našem jeziku. Prvi koji je uveo taj pojam u filozofiju bio je Charles Peirce, logičar, matematičar i znanstvenik. On je u svom tekstu iz 1878. godine pod nazivom *How To Make Our Ideas Clear (Kako naše ideje učiniti jasnima)* istaknuo da su naša vjerovanja ustvari pravila za djelovanje te da, kako bi naše misli o nekom predmetu učinili jasnima, potrebno je razmotriti koji bi bili praktični učinci, tj. posljedice, koje bi taj predmet mogao povlačiti za sobom. Na taj način, Peirce je odredio glavno načelo pragmatizma koje je u sljedećih nekoliko godina ostalo nezapaženo, no zahvaljujući Williamu Jamesu, koji je u to doba bio cijenjena javna figura, a kasnije i profesor na Harvardu, ideja pragmatizma je naišla na odobravanje i prihvatanje.¹ Uz Peircea i Jamesa, John Dewey smatra se jednim od najznačajnijih utemeljitelja pragmatizma koji je osobito isticao i branio instrumentalizam kao jezgru pragmatizma. Spomenuta tri filozofa smatraju se glavnim misliocima pragmatizma i nazivaju se klasičnim pragmatistima. Oni su bili ti koji su uspjeli pokrenuti taj filozofski pravac u Novome svijetu, a koji je upravo odgovarao "praktičnom djelatnom duhu američkog čovjeka i koji je neposredno izražavao njegovu optimističku vjeru u modernu tehnologiju industrijske civilizacije" (Kalin, 1995: 212).

Naime, za pragmatiste, bitne su činjenice i konkretne vrijednosti za život. Bilo koja teorija mora se pokazati korisnom u praksi. Uostalom, sva vjerovanja koja posjedujemo i teorije u koje vjerujemo služe nam upravo u praksi, u djelovanju.² Isto tako, pojmovi *korisno* i *istinito* su kod pragmatista izjednačeni. Pojam *korisno* može predstavljati razne vrste korisnosti (osobna korist, društvena korist,...), međutim istina je svedena na oruđe, iliti instrument korisnosti. To znači da je neko uvjerenje, propozicija ili saznanje instrument čije se značenje konstruira prema posljedici (konzekvensu) koje ono ima. Uspješnost i učinkovitost nekog stava biti će pokazatelj njegove istinitosti, kriterij vrednovanja tog stava.³ Drugim riječima, ideje koje su dio našeg iskustva postaju istinite kada nam "pomažu da uspostavimo zadovoljavajuće odnose s drugim dijelovima našeg iskustva" (James, 2001: 35), kada se na te

¹ James, W., *Pragmatizam*, Zagreb, Ibis grafika, 2001, str. 28. - 29.

² Kalin, B., *Povijest filozofije*, Zagreb, Školska knjiga, 1995, str. 212.

³ Životić, M., *Pragmatizam i savremena filozofija*, Beograd, Nolit, 1966, str. 161. – 162.

ideje možemo osloniti i kada nas vode ka uspješnosti, pouzdanosti, "štedeći nam snagu" (James, 2001: 36). Tada je ideja istinita instrumentalno jer ima sposobnost da bude djelotvorna.

Pragmatički argument zabilježen je još kod Platona, u njegovom djelu *Menon* (86b-c) gdje Sokrat objašnjava Menonu kako se vrijednost nekog vjerovanja očituje u njegovom pozitivnom ishodu. Ideja je da ako želimo postati bolji i hrabriji ljudi i ako će nas određeno vjerovanje voditi ka tom cilju, onda su upravo prednosti tog vjerovanja te koje to vjerovanje čine poželjnim za nas. Pragmatički argumenti nam pomažu da opravdamo radnje koje činimo kako bismo postigli neki cilj ili zadovoljili želje koje imamo. Argument možemo formirati i ovako:

"Činiti A uzrokuje ili pridonosi B-u, a u mom je interesu da se B ostvari.

Stoga, imam razlog činiti A".⁴

Što se tiče razvoja pragmatizma tijekom dvadesetog stoljeća, bitno je istaknuti da se njegov utjecaj smanjivao u periodu prve polovice tog stoljeća. Mali broj filozofa bio je upućen u djela i rad klasičnih pragmatista, a i središnju ulogu u filozofiji tog vremena imali su analitički filozofi. No, sedamdesetih godina pojavili su se filozofi koji su imali veliki interes za spisima i idejama klasičnih pragmatista. Pragmatizam je tada bio prepoznat kao ideja koja bi mogla dati značajan doprinos filozofiji. Tu su najveću ulogu imali Richard Rorty, Hilary Putnam i Robert Brandom koji su svojim filozofskim stavovima označili daljnji razvoj pragmatičke tradicije.⁵

⁴ Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu/entries/pragmatic-belief-god/#MorArgPraArg> (stranica posjećena 23. lipnja 2017.)

⁵ Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu/entries/pragmatism> (stranica posjećena 23. lipnja 2017.)

1.2. William James i pragmatička teorija istine

Spomenula sam da je za pragmatiste istina, najopćenitije rečeno, svedena na korisnost. To znači da je neka teorija ili stav istinit onda kada je korisno u njega vjerovati. Korisnost je glavna odlika istine. Vjerovanja koja se pokažu "najisplativijima", koja mogu biti najbolje opravdanje za određena djelovanja i koja u konačnici promiču uspjeh su istinita.⁶

U ovom odjeljku posvetit ću se pragmatističkom shvaćanju istine Williama Jamesa koji je pragmatizam učinio popularnim razradivši ideje već spomenutog C. Peircea. Prije toga, kao uvod u njegovo poimanje pragmatizma, reći ću nešto više o Jamesovoj личности i zanimanjima.

William James rođen je 1842. godine u New Yorku i u to vrijeme bio je neobična pojava na tada prisutnoj znanstveno-filozofskoj sceni. Osim kao filozof, bio je poznat i kao psiholog koji se bavio istraživanjem mentalnih fenomena koristeći se introspektivnom metodom. Upravo se u tom periodu psihologija počinje izdvajati kao zasebna znanost. Njegov interes proširio se i na polje umjetnosti, točnije slikarstva i književnosti. Može se reći da je James bio vrlo ekscentrična ličnost, obrazovan i nadaren, a tijekom života bio je u mogućnosti odlaziti na brojna putovanja koja su mu dala uvid u zbivanja na onu stranu Atlantika, Ameriku. Diplomirao je na medicinskom fakultetu, a sve do svoje smrti (1910. godine) ostaje na Harvardu. Unatoč zanimanju za nekoliko disciplina, filozofija i psihologija ostaju trajno područje interesa za Jamesa. Slijede objave njegovih glavnih filozofskih djela i uzdizanje Jamesa kao jednog od glavnih mislilaca zlatnog doba američke filozofije. Ono što ga je posebno zanimalo bio je svijet svakodnevnog ljudskog iskustva i zdravog razuma, ali kao znanstvenik, pokušava sagraditi most između uvjerenja koje nalaže zdrav razum i onih na koje ukazuje znanstvena slika svijeta. Njegov cilj bio je izlazak filozofije iz akademskih okvira i ostavljanje traga u svijetu ljudske djelatnosti.⁷

Ideal Jamesovog ranog pragmatizma kreće od misli-vodilje C. Peircea prema kojoj se značenje mentalnih struktura određuje prema njihovim mogućim posljedicama. Naime, Peirceov pragmaticizam izrastao je iz njegove logike. On je prije svega ukazao na to kako su naša vjerovanja ustvari pravila za djelovanje, ali je pojam prakse protumačio kao proces u osnovi kojeg stoje zakoni logičkog mišljenja. S druge strane, James je smatrao da je praksa individualna djelatnost usmjerena na zadovoljenje osobnih interesa i potreba. Na Jamesovo poimanje prakse i općenito nauke o pragmatizmu utjecalo je i njegovo bavljenje psihologijom.

⁶ Internet Encyclopedia of Philosophy, <http://www.iep.utmedu/truth/#H6> (stranica posjećena 23. lipnja 2017.)

⁷ James, W., op.cit., str. V.-VII.

U svojoj knjizi *Principi psihologije* naglasio je da je djelovanje ljudskog intelekta teleološki (svrhoviti) proces usmjeren na zadovoljenje ljudskih potreba, a mentalna aktivnost jedna je od kvaliteta ljudskog ponašanja koja se mora proučavati upravo biheviorističkom analizom njezinih vanjskih manifestacija. Jednostavnije rečeno, James je rekao kako se procesi u našem umu odvijaju u svrhu ispunjenja naših interesa te se njihovo uspješno funkcioniranje otkriva upravo kroz rezultate koje ostvarujemo našim djelovanjem.⁸

Šesto poglavlje, točnije šesto predavanje svoje knjige *Pragmatizam*, James započinje s izlaganjem pragmatističkog shvaćanja istine. Najopćenitije kako se istina može definirati je to da se kaže da su istinite ideje one koje se podudaraju sa stvarnošću i tako zapravo predstavljaju kopiju stvarnosti. Pragmatisti na to upućuju svoja uobičajena pitanja:

Proglasite li ideju ili vjerovanje istinitim, što će njezina istinitost konkretno promijeniti u nečijem stvarnom životu? Kako će se istina ostvariti? Koja će iskustva biti drugačija u odnosu na ona koja bi nastupila kada bi vjerovanje bilo pogrešno? (James, 2001: 111)

Odgovor koji daju je sljedeći:

Istinite ideje jesu one koje smo u stanju usvojiti, vrednovati, potkrijepiti i provjeriti. Pogrešna vjerovanja su ona koja to nismo u stanju. Istinitost ideje nije statično svojstvo koje je u njoj sadržano. Istina se događa ideji. Ona postaje istinitom, nju događaji čine istinitom. (James, 2001: 111)

Posjedovanje istinitih teorija za pragmatiste znači posjedovanje neprocjenjivih instrumenata za djelovanje. Zapravo je ljudska dužnost upravo potraga za takvim teorijama koje su od iznimne važnosti za ljudski život jer služe kao sredstva da bi se postigla druga životna zadovoljenja. U tom smislu nam je potrebna istina. James navodi primjer čovjeka koji se izgubi u šumi i traga za kravljom stazom u nadi da će ga ona odvesti do nekakve nastambe. Njegova zamisao da krene putem za koji vjeruje da je kravlja staza i tako dođe do nastambe je korisna zato jer je korisna kuća koja je objekt te zamisli. Praktična vrijednost istinitih ideja proizlazi iz praktične važnosti koju za nas imaju objekti tih ideja. Također, pragmatisti će reći

⁸ Životić, M., op.cit., str. 51. – 52.

da važnost tih objekata nije trajna pa tako primjerice, u nekim drugim okolnostima, nastamba u šumi uopće ne mora za mene imati nikakvu korist te će mi biti potpuno beskorisno i nevažno posjedovati ideju o korisnoj kući usred šume. To znači da možemo posjedovati neke ideje koje će nam u nekom danom trenutku biti praktično relevantne i važne za ispunjenje potrebe i tada naše vjerovanje u tu ideju postaje aktivne jer nam naprosto *treba*. Tada možemo reći da je ideja "korisna jer je istinita ili da je istinita jer je korisna" (James, 2001: 113). Istina se veže za način na koji nas određena situacija u iskustvu dovodi do situacija do kojih se isplati biti doveden. Dakle, istina ima "funkciju vođenja koje se isplati" (James, 2001:113).

Prema tome, nije potrebno ni da svaki put kada se služimo nekim vjerovanjem ga iznova provjeravamo. Svakodnevno se služimo satom i gledamo u njega kada moramo negdje stići. Vjerujemo da je to što vidimo na zidu sat iako, naravno, ne provjeravamo svaki put skriveni mehanizam koji ga čini onime što jest. Vjerujemo da taj sat pokazuje točno vrijeme i da ćemo stići tamo gdje moramo ako se vodimo tim satom. I doista, uvijek smo do sada došli na vrijeme, obavili što smo morali i sat je poslužio svrsi. Uostalom, svako provjeravanje znači i gubljenje vremena što je u svakom smislu ne-praktično i nepotrebno za obične životne poslove. Na taj način funkcioniraju i sve druge istine za pragmatiste. "Naše misli i vjerovanja prolaze sve dok ih ništa ne osporava, kao što novčanice prolaze sve dok ih netko ne odbije prihvatiti" (James, 2001: 115). To znači da su sve te misli i vjerovanja kojima se služimo već jednom potvrđene i ustanovljeno je da *rade*, bilo od strane nas osobno ili nekih drugih ljudi i tako mi zapravo trgujemo svojim istinama.

Prije sam spomenula da se istina općenito definira kao podudaranje sa stvarnošću. Pragmatisti, točnije James, podudaranje definiraju ovako:

Bilo koja ideja koja nam (...) pomaže da se odnosimo prema stvarnosti ili prema njezinim pripadostima, ideja koja naše napredovanje ne ometa razočarenjima, koja je činjenično usklađena s cjelokupnim okvirom stvarnosti i ovome prilagođava naš život - ta će se ideja u dovoljnoj mjeri podudarati da udovolji danom uvjetu. Ona će u odnosu na tu stvarnost važiti kao istinita. (James, 2001: 118)

Najkraće rečeno, pragmatist pod podudaranjem podrazumijeva svaki proces "vođenja od sadašnje ideje do nekog budućeg pojma, pod jedinim uvjetom da on odvija uspješno" (James,

2001: 119), da bude isplativ. Ta uspješnost o kojoj James govori je prije svega uspješnost za nas, za naše osobne preferencije i za našu korist. Korist koju nam donose istinite ideje je razlog zašto smo dužni tragati za tim idejama i slijediti ih. Kao što neistinite ideje donose dugoročnu štetu, tako ove istinite djeluju korisno.⁹

William James u drugim poglavljima svoje knjige *Pragmatizam* ističe kako je pragmatička metoda ta koja može razriješiti neka metafizička pitanja oko kojih filozofi često spore, a čini se da nikako ne mogu pronaći konačan odgovor. To su npr. pitanja jedinstva i mnoštva ili pak materije i duha. Pragmatisti smatraju da se ti pojmovi trebaju protumačiti tako da se razmotri praktična posljedica tih pojmova, tj. kakva bi razlika u konačnici bila u slučajevima kada bi pojam bio istinit ili lažan. U tome se očituje, kaže James, empiristička ćud pragmatizma te napuštanje racionalizma, a priori razloga, nepromjenjivih načela i apsoluta. To znači da se pragmatisti ne obavezuju na to da postoji samo jedna jedina istina koja je konačna i koja se ne može mijenjati. Dapače, pragmatička metoda nije rješenje već program s kojim krećemo naprijed i iznova stvaramo novu prirodu i usvajamo teorije koje su funkcionalne i pomoću kojih se orijentiramo za budućnost.¹⁰

1.3. Pragmatizam naspram drugih teorija istine

Kao što je već istaknuto, pragmatizam se ne ograničava na postojanje jedne jedinstvene istine, već otvara mogućnost za postojanje više istina ukoliko su one za nas korisne i vode nas prema uspješnom ishodu. Međutim, mnogi filozofi su zamjerali takvom razmišljanju i glavna kritika bila je ta što pragmatizam izravno vodi u relativizam, a to bi značilo da ono što je za nekoga korisno i samim time istinito, za drugoga ne mora biti. Također, mogućnost za neuspjeh i pogrešivost je uvijek prisutna jer neko uvjerenje kojim se vodimo na kraju može rezultirati promašajem, a ako tragamo za istinom, ne smijemo ostaviti mjesta za pogrešku.

Korespondencijska teorija istine je nastarija tradicionalna teorija koja je dominantna još od Platona i Aristotela i prema kojoj je neko vjerovanje istinito ukoliko ono korespondira, odnosno odgovara stvarnosti tj. činjenicama u svijetu. Prema tome, svijet koji nas okružuje je neovisan o našem umu i postoje činjenice o tom svijetu koje mi ipak možemo spoznati. Onda

⁹ James, W., op.cit., str. 109 – 128.

¹⁰ Ibid, str. 28. – 36.

kada se naša vjerovanja podudaraju sa stvarnim stanjem svijeta, tada znamo istinu. Neki pragmatisti uglavnom smatraju da je korespondencijska teorija potpuno pogrešna i da ju treba odbaciti, dok drugi misle da je nepotpuna. Glavne zamjerke koje pragmatisti navode su sljedeće: prije svega, ne možemo provjeriti da naša vjerovanja doista korespondiraju stvarnosti pa samim time niti dokazati, a i teško je tvrditi da istinitost vjerovanja odgovara stvarnom stanju stvari koje su neovisne o tome tko i što o njima misli. Mi ne možemo tvrditi da nam je stvarnost dostupna i da ju doista možemo spoznati takvu kakva jest. Pragmatisti jednostavno žele imati kriterij putem kojeg će prepoznati istinu, i to je za njih uspješnost, a korespondencijska teorija to ne nudi.¹¹ James dodatno pojašnjava koji je glavni problem s korespondencijskom teorijom. Kriterij istine ne može biti slaganje mišljenja sa stvarnošću prije samog praktičnog djelovanja jer mi ne možemo znati kakva je prava stvarnost prije prakse.¹²

S druge strane, teorija na koju se pragmatisti mogu osloniti je koherencijska teorija istine. Vjerovanje se može smatrati opravdanim ako pripada koherentnom skupu vjerovanja, odnosno, skupu u kojemu su sva naša vjerovanja usklađena i ne proturječe jedni drugima. Time je istina ovisna o vjerovanjima koja već posjedujemo i koja zajedno čine jedan povezani i smisleni sustav.¹³ James objašnjava kako svaki pojedinac posjeduje određenu količinu starih vjerovanja. Događa se da, prilikom stjecanja novih iskustava, čovjek se susreće s novim vjerovanjima koja mogu narušiti ona stara ili naprosto biti nespojiva i u neskladu s njima. No, čovjek će teško odbaciti vjerovanja koja već posjeduje te će radije htjeti izmijeniti ovo novo vjerovanje ili pokušati usvojiti neko drugo i tako sačuvati stari skup vjerovanja koja su za njega istinita. Dakle, usvajanjem novih vjerovanja, pokušavamo maksimalno očuvati stara, a odbacujemo objašnjenja koja bi dovela u pitanje sva prethodna shvaćanja i tako uzdrmala postojeći sustav vjerovanja. "Novo mišljenje smatra se istinitim upravo u onoj mjeri u kojoj zadovoljava nečiju želju da se ono što je novo u iskustvu uklopi u temeljni skup vjerovanja" (James, 2001: 38). Osobitu važnost James pridaje upravo ulozi koju imaju stare istine jer one čine osnovu za ove nove. Naravno, sve to u službi uspješnosti i zadovoljenja ljudskih potreba jer upravo djelotvornost novih vjerovanja je ono što ih čini istinitima.

Već sam ranije spomenula kako se pragmatizam zapravo okreće od racionalizma i traženja objektivne istine. U otkrivanju objektivne istine, zadovoljenje ljudske potrebe nije bilo

¹¹ Internet Encyclopedia of Philosophy, <http://www.iep.utmedu/pragmati/#H2> (stranica posjećena 23. lipnja 2017.)

¹² Životić, M., op.cit., str. 55.

¹³ Internet Encyclopedia of Philosophy, <http://www.iep.utmedu/coherent/> (stranica posjećena 23. lipnja 2017.)

presudno, tragalo se za neispravlјivim istinama, ali je preobrazba nekih matematičkih ili logičkih stavova pokazala da su istine ipak podložne promjenama. Racionalisti nikako nisu mogli prihvatiti da se o istini priča u množini, da se gleda njihova korisnost i uspješnost jer je sve to upućivalo na privremenost istine, a to nije u skladu s idejom o jednoj i nepromjenjivoj istini, apsolutu.

Istina za pragmatista postaje skupni naziv za sve one oblike vrijednosti koje su izričito djelotvorne u iskustvu. Za racionalista ona ostaje čista apstrakcija na čiji se sami spomen moramo klanjati. (James, 2001: 41) ¹⁴

Ono što pragmatisti dodatnu ističu je to da na istinu trebamo gledati jednako kao na zdravlje, bogatstvo ili snagu jer su to naprosto procesi koji su povezani sa životom i za kojima trebamo težiti zato što se za njima isplati težiti. Istina je, kažu pragmatisti, stvorena tijekom iskustva, a na pitanje zašto ju stvaramo, može se jednostavno odgovoriti da je to zbog toga što nam tako odgovara i što nam u danom trenutku to pogoduje. U ovome racionalisti pronalaze dodatni problem; nikako se ne slažu s time da je istina stvorena, za njih istina apsolutno postoji i ono što je istinito, istinito je uvijek bez obzira na to postoji li netko tko bi to mogao potvrditi ili provjeriti. ¹⁵

Svatko od nas teži ka nekom dobrom životu, i ako bi nam neko vjerovanje pomoglo i time naš život činilo boljim, onda imamo razloga da to vjerovanje prihvatimo sve dok se ono ne kosi s drugim životnim koristima. "Što bi za nas bilo bolje da vjerujemo!" – čini se kao definicija istine za pragmatiste. ¹⁶

Može se reći da je James uveo nekoliko kriterija istine. Prvi od njih je verifikacija, tj. mogućnost da ideju koju smo prihvatili kao istinu možemo i provjeriti. Provjera za pragmatiste ne znači doslovno i izravno provjeravanje i osobno svjedočanstvo. Najbolji način da to napravimo je naprosto da utvrdimo je li ta istina dovela do ispunjenja i zadovoljenja naših osobnih želja, interesa i potreba. Ako je postupanje u skladu s tom istinom bilo djelotvorno i ništa se nije kosilo tome, onda možemo reći da je naše vjerovanje u tu istinu bilo

¹⁴ James, W., op.cit., str. 36. – 41.

¹⁵ Ibid, str. 121.

¹⁶ Ibid, str. 46.

efikasno. Drugi kriterij je zapravo onaj koherentistički, tj. kriterij prema kojemu je istinito ono što se "uklapa u glavnicu prethodnih stečenih istina" (Životić, 1966: 56).¹⁷

2. Pragmatizam i religija

Sada kada sam iznijela osnovne teze pragmatizma, moguće je utvrditi i neke implikacije tog filozofskog pravca u raspravi o religiji i vjeri u Boga.

Većina filozofa, ali i laika, složiti će se da je racionalnost naših postupaka i vjerovanja koje imamo izuzetno bitna i prije svega korisna. Razum je ono što nas razlikuje od životinja i što nam pomaže da pametnije i mudrije biramo što ćemo činiti i u što ćemo vjerovati kako bismo si osigurali što bolji život. Čini da smo u svakodnevnim životnim situacijama vođeni razumom i da često itekako razmišljamo koliko je pametno nešto učiniti ili se voditi nekim uvjerenjem. Propitkujemo hoće li nas određeno postupanje dovesti do nečeg dobrog, korisnog, hoćemo li pogriješiti ako učinimo ovo, a ne ono, itd. S druge strane, ponekad odabiremo činiti i ono čemu se razum opire, ono za što možda nemamo prikladno objašnjenje pa ipak to nešto u nama stvara dovoljno jaku i čvrstu oduku da tako činimo. Moguće je da je s religijom upravo tako. Mnoge ljude odlazak u crkvu, svakodnevna molitva, predaja duhovnim stvarima i slično uvelike ispunjava i predstavlja im radost, drugima je to pak potpuno nebitno i ne pronalaze u tome nikakav užitak. Čak misle da je potpuno suludo izražavati toliko divljenje Bogu kad Boga nitko nikada nije vidio niti ima bilo kakvu potvrdu da sve to čemu nas Crkva uči i u što želi da vjerujemo doista i postoji. Koliko je uopće razumno držati do Boga i usmjeriti svoj život upravo prema njemu, a ne prema nekim drugim stvarima? Kako znamo da nismo u zabludi?

U filozofiji religije, racionalnost religioznog vjerovanja postala je vrlo upitna jer su kriteriji racionalnog vjerovanja u Boga bili nedovoljni da bi uvjerali primjerice jednog ateista u to da je bolje vjerovati nego ne vjerovati. Na temelju čega bi ateist mogao povjerovati teistu? Što bi ga uvjerilo? Što bi teist mogao ponuditi ateistu kao razloge za religiozan život? Kristijan Krkač u knjizi *Filozofija, pragmatizam i religija* navodi nekoliko kriterija teoretske i praktične racionalnosti religioznog vjerovanja: religiozna iskustva vjernika, mistična iskustva, tradicija i u konačnici korist religioznog vjerovanja za praktičan život. Krkač naglašava da je

¹⁷ Životić, M., op.cit., str. 55. – 56.

čin davanja povjerenja Bogu zapravo jedan oblik praktične racionalnosti. Praktične, u smislu da ćemo od tog povjerenja koje smo dali Bogu imati sigurno neke koristi u budućnosti pa je onda i sasvim mudro pokloniti mu to povjerenje.¹⁸

Osim na razboritosti, tj. racionalnosti, pragmatički argumenti koji idu u prilog teizmu mogu se temeljiti i na moralnosti. Prije svega, tu treba biti određeno koji su postupci i ponašanja moralno poželjni, tj. ako ćemo praktičnost našeg religioznost vjerovanja temeljiti na moralu, onda smo svjesni što je moral i što činiti u skladu s njime. Jednostavno rečeno, moral je shvaćanje dobrog i lošeg u najširem smislu; moral je skup nekih načela, ideala i pravila koja smo usvojili tijekom života i tijekom interakcije s drugim ljudima, a koja nam pridonose u stvaranju zdravih i savjesnih odnosa s drugim ljudima. Ako pristajemo moral vezati uz religioznost i ako vjerujemo da će nas moral dovesti do dobrih odnosa s ljudima i tako nam pomoći da uredimo naš život na najbolji mogući način, onda svakako imamo razloga biti predani vjeri.

Spomenut ću dva autora koja govore o pragmatičkim moralnim argumentima. Prvi od njih je Robert Adams. Njegova ideja počiva na konceptu demoralizacije, tj. slabljenja moralne motivacije. Adams smatra da čovjek može pridonijeti postizanju većeg dobra i ukupnoj pozitivnoj vrijednosti univerzuma i stoga je pogrešno ne vjerovati u postojanje moralnog poretka. Naše činjenje dobra i težnja ka moralnosti je poželjna, a u tome veliku ulogu igra i prihvaćanje teizma. Sljedeći autor je Linda Zagzebski koja kaže da je moralnost djelotvorna ako pomoću nje možemo doprinijeti stvaranju dobra i uklanjanju zla u svijetu. Razumno je pokušati biti moralan ako je i razumno vjerovati da će taj pokušaj u konačnici proizvesti neko dobro i da pritom dobro neće biti žrtvovano. U prilog tome ide i kršćanska doktrina koja svjedoči o moralnom poretku pa je racionalnije prihvatiti kršćansku doktrinu i tako usmjeriti svoja djelovanja na činjenje dobra, nego li odbaciti moralni poredak. Važno je naglasiti da ovi pragmatički moralni argumenti, budući da idu u smjeru podrške teizmu, moraju pružiti snažne razloge za vjerovanje da je teizam neophodan za moralnost i da najbolje pridonosi moralnoj praksi. No, neće se svi složiti da je moralnost toliko usko i čvrsto vezana za teizam i općenito za religiju.¹⁹

¹⁸ Krkač, K., *Filozofija, pragmatizam i religija*, Zagreb, vlastita naklada, 2002, str. 33. – 34.

¹⁹ Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu/entries/pragmatic-belief-god/#MorArgPraArg> (stranica posjećena 29. lipnja 2017.)

Na polju religije, pragmatizam će se sukobiti s mnogim klasičnim teorijama koje se bave pitanjem opravdanosti vjerovanja u to da Bog postoji ili ne postoji, a posebno s onima koje vječno tragaju za evidencijom (najčešće materijalnom) koja se očekuje od ljudi koji vjeruju da Bog ipak postoji. Tu se ponovno možemo osvrnuti na racionalnost vjerovanja jer mnogi filozofi smatraju da je iracionalno vjerovati u bilo što ako nemamo epistemičko opravdanje za to vjerovanje. Međutim, mi ipak vjerujemo u postojanje tuđe svijesti, prošle događaje, vanjski svijet, slobodnu volju i sl. iako nemamo konkretnu i čvrstu evidenciju za takva vjerovanja. Pragmatiste evidencija u tom smislu neće zanimati. Ako bi nam religija mogla pružiti način na koji bismo vodili naš život najbolje moguće i pritom uspješno ispunjavali sve životne potrebe, tj. ako bismo to postigli vjerom u Boga, onda je to pravi put i tada ne bismo mogli zanijekati Božje postojanje. Pritom nam nije potrebna nikakva dokazna građa kao opravdanje za vjerovanje, već su brojni pozitivni ishodi koje nam vjera u Boga donosi ti zbog kojih imamo itekako razloga vjerovati. Čini se da, barem na prvi pogled, možemo govoriti o nekim koristima koje imamo od vjere u Boga, odlaska u crkvu, molitve, itd. Bog je netko u koga se uzdamo u najtjeskobnijim trenucima i u koga imamo apsolutno povjerenje u bolju budućnost. Molitva nas smiruje i pruža utjehu onda kada nam je teško, a također s Bogom dijelimo i one radosne trenutke za koje vjerujemo da su prisutni upravo kao nagrada jer smo slijedili pravila dobrog života koja nam je Bog dao. U vezi s time, može se govoriti i o svrhovitosti. Naime, brojni predmeti u fizičkom svijetu koji nisu mogli biti napravljeni slučajno, bez svrhe i neke uloge, ukazuju na tvorca tih predmeta, Boga, koji je imao na umu neku njihovu korist za čovjeka i za svijet. Teist koji vjeruje u Božji plan će u svrhovitom nastanku vidjeti oznaku za obećanje. Ako svijet nije upravljan nekom slijepom silom, već vidovitom, onda imamo razloga očekivati bolju budućnost i imati povjerenje u Božje dobre namjere.²⁰

²⁰ James, W., op.cit., str. 48. – 65.

2.1. Pragmatički argumenti za Boga i religiozno vjerovanje

U ovom poglavlju cilj je predstaviti neke konkretne primjere pragmatičkih argumenata. Ranije u ovom radu objasnila sam kako su pragmatički argumenti prije svega usmjereni na posljedicu koje neko vjerovanje ima za čovjeka. Naravno, cilj je da ta posljedica bude pozitivna i da donese neku dobrobit, a ako tome bude tako, vjerovanje će se pokazati istinitim. Neki drugi argumenti kojima se nastoji pokazati i ukazati na postojanje Boga, kao što su kozmološki, ontološki ili teleološki argument, usmjereni su na istinitost i nude razloge na temelju kojih će se zaključak (a on je da Bog postoji) pokazati istinit. Ti argumenti nisu usmjereni na naše subjektivne interese zbog kojih bi nam bilo bolje da prihvatimo da Bog postoji.

Pragmatičke argumente moguće je podijeliti u dvije skupine. Prvi su oni koji su ovisni o istinitosti vjerovanja jer ako se neko vjerovanje pokaže kao istinito, a mi smo to vjerovanje slijedili, onda su koristi za nas velike. Takav argument je poznata Pascalova oklada koju ću izložiti u sljedećem dijelu rada. Druga skupina su oni argumenti koji nisu ovisni o istinitosti vjerovanja jer nam neka vjerovanja donose dobrobit bez obzira bila ona istinita ili neistinita. Najčešće se radi o nekim društvenim, psihološkim ili moralnim koristima koja nam pružaju takva vjerovanja. Tu spada Jamesova volja za vjerovanjem (*The Will to Believe*).²¹

2.1.1. Pascalova oklada

Blaise Pascal bio je francuski filozof, teolog i matematičar iz 17. stoljeća. Rođen je 1623. godine u Clermontu (danas Clermont – Ferrand) u Francuskoj. Umro je mlad, 1662., kada mu je bilo 39 godina. Pascalova majka umrla je kada je njemu bilo tek 3 godine pa je brigu o Pascalu i njegovim dvjema sestrama, Gilberte i Jacqueline, u potpunosti preuzeo otac koji je bio matematičar. Pascalovo obrazovanje, koje mu je pružao otac, bilo je usmjereno uglavnom prema klasičnim jezicima i matematici. Pascal je od najranijeg djetinjstva bio jako lošeg zdravlja što je i razlog zašto se školovao kod kuće. Njegovi uspjesi na polju fizike i matematike su veliki: kao fizičar, bavio se problemima tlaka i zvuka te se njegovi zaključci o ovisnosti tlaka, temperature i vlage i danas koriste, osobito u meteorologiji, a što se tiče

²¹ Krkač, K., op.cit., str. 49. – 50.

matematike, najveći doprinos dao je na polju geometrije. Međutim, u svrhu trenutne rasprave, reći ću nešto više o Pascalovom odnosu prema vjeri.

Jacqueline, Pascalova mlađa sestra, koja mu je inače puno pomagala zbog njegove bolesti i nemoći, je 1648. izrazila želju da postane časna sestra i to u samostanu Port Royal u Parizu koji je bio središte jansenizma u Francuskoj u to vrijeme. Pascalov otac se tome protivio, no nakon njegove smrti, Jacqueline se ipak pridružila samostanu. Slijedi period u kojemu Pascal ostaje sam i prepušta ste svjetskom životu, ali ubrzo shvaća da to nije ono što ga ispunjava. Tijekom noći 23. studenog 1654. Pascal doživljava sanjarsko iskustvo koje je kasnije protumačio kao vjersko obraćenje. Intenzitet ovog iskustva rezultirao je promjenama u Pascalovom životnom stilu, osobito po pitanju intelektualnih interesa i osobnih ambicija. Postaje svjestan ispraznosti i ništavila svjetovnih stvari te nije shvaćao zašto im ljudi uopće posvećuju vrijeme. Posljednje godine njegova života bile su posvećene religiji i upravo tada Pascal polako skuplja bilješke i počinje pisati u obranu katoličke vjere. Kao razlozi za vjeru, tradicionalno su se isticali dokazi u prilog postojanja Boga ili pak svjedočanstva objavljena u Novom zavjetu, ali Pascal je drugačije razmišljao. On je smatrao da je načelno nemoguće stjeći ili poduprijeti istinsku vjeru na temelju razloga koje će nam netko ponuditi, već je istinska vjera čisti dar od Boga. Oni kojima je taj dar dan, mogu prihvatiti ono što je neizvjesno i neće tražiti razloge za svoju vjeru već će biti u stanju pristupiti onim stvarnostima vjere koje su možda nerazumljive, ali vrijedne. Jedini put do Boga je iskrena vjera.

Budući da se bavio matematikom, Pascal je s te strane proučavao i samo kladenje. U tome je pronašao način na koji bi kršćani mogli usvojiti logiku oklade i tako pokazati kako njihova vjera nije nerazumna.²²

Ponudio je najpoznatiji pragmatički argument u prilog teizmu koji dokazuje da je vjerovanje u postojanje Boga razborito jer će nam osigurati korist po pitanju vlastitog interesa. Svoj argument Pascal je izložio u djelu *Misli* gdje najprije kaže kako je Bog nepojmljiv te da čovjek nije u stanju saznati što je Bog niti postoji li on. U skladu s time, nameće se prihvaćanje agnosticizma, ali Pascal ipak upozorava na nešto što je teško ignorirati. Teizam, osobito monoteizam, nas uči da onaj tko vjeruje u Boga i slijedi njegov nauk ide u raj i tamo ga čeka lijep i ugodan život, u miru i blagostanju. S druge strane, onaj tko ne vjeruje i tko čini loše stvari završava u paklu i time dobiva najgoru moguću kaznu, a to je život u vječnoj patnji

²² Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu/entries/pascal/> (stranica posjećena 5. srpnja 2017.)

i boli. Čini se da je u tom slučaju biti vjernik i igrati na sigurno, točnije ne riskirati kako nam poslije ne bi bilo žao, bolja opcija i svakako je od koristi. Pascal smatra da smo upravo zbog mogućnosti da pretrpimo veliku patnju prisiljeni odlučiti se hoćemo li vjerovati ili ne. Pritom on ne navodi nikakav dokaz da Bog postoji niti je to poanta njegove argumentacije, već on samo tvrdi da nam se više isplati vjerovati nego ne vjerovati ili pak ostati suzdržani. Budući da ne možemo imati konkretno saznanje niti dokaze u pogledu postojanja Boga, moramo tu odluku donijeti na temelju vlastite odluke i vjerojatnoće. Vjerojatnost da Bog postoji jednaka je suprotnoj vjerojatnosti, onoj da ne postoji, dakle izgledi su 50% za svaku opciju, pa onda mora postojati neki dublji razlog zbog kojeg ćemo odlučiti kojoj opciji se prikloniti. Ono što će biti presudno za odluku, smatra Pascal, jesu posljedice svake od opcija: što se dobiva, a što gubi? Potrebno je razmotriti konačne posljedice vjerovanja, odnosno ne-vjerovanja. Četiri su mogućnosti, tj. ishodi koje navodi Pascal.

Prvi slučaj je onaj u kojem ja vjerujem da Bog postoji i on doista postoji. To je najbolji mogući slučaj zato što tada ja dobivam sve; to uključuje vječni život u raj i najveći dobitak. U drugom slučaju, a to je onaj u kojemu Bog ipak ne postoji, a ja sam vjerovao da postoji gubitak je mali. Možda sam uzalud išao u crkvu svake nedjelje i uskratio si neke materijalne ili tjelesne užitke, ali sam s druge strane imao psihički mir i blagostanje koje mi je vjera pružila. U tom slučaju eventualni gubitak je svakako neznatan u odnosu na gubitak u slučaju da nisam vjerovao u Boga, a on postoji. To bi bio najgori mogući slučaj jer me tada čeka život u paklu i posljedice su strašne. Tada gubim najviše i ta opcija bi mi se najmanje isplatila. Zadnji mogući ishod je onaj u kojemu ne vjerujem da Bog postoji i on doista ne postoji. Tu sam na dobitku, ali taj dobitak tiče se svjetovnih užitaka koji su inače neprihvatljivi za religiozne ljude. Prema tome, Pascal smatra da je najbolja opcija za nas ta da vjerujemo u Božje postojanje jer u tom slučaju ili puno dobivamo ili malo gubimo, i zapravo malo toga riskiramo. U slučaju da ne vjerujemo, dobivamo malo, a riskiramo veliki gubitak.

Problemi i prigovori Pascalovoj okladi

Prvo pitanje koje se nameće ovom Pascalovom argumentu je sljedeće: je li vjerovanje stvar odluke i izbora ili mora postojati nešto dublje što bi čovjeka natjeralo da vjeruje u nešto? Čak i kada bismo imali najjaču želju da vjerujemo prijatelju koji nas nastoji uvjeriti da nebo nije plavo, bismo li to mogli? Očito je da i kada bismo odlučili povjerovati tom prijatelju, ne bismo mogli odmah usvojiti iskreno vjerovanje da je nebo primjerice zeleno. Pitanje je bi li Pascalova oklada mogla uvjeriti osobu koja nije vjernik da odjednom počne vjerovati u postojanje Boga na temelju razloga koje je Pascal ponudio. Teško je vjerovati u nešto samo zato jer smo negdje pročitali kako je to vjerovanje korisno ako sami nemamo neki poriv ili strast za to vjerovanje. Pascal na to odgovara kako se zapravo trebamo prepustiti i "predati ritualima religioznog života pa će istinsko vjerovanje samo doći" (Đurić, 2011: 206). To bi značilo da iako osoba ne može preko noći postati teist i to samo na temelju odluke, ipak može odlučiti primjerice čitati vjersku literaturu, postati aktivni član neke vjerske zajednice, moliti se itd. Ne postoji jamstvo da će osoba uspjeti u nečemu zato što je tako odlučila, ali Pascal vjeruje da su ti mali koraci najbolji način za dostizanje vjere. U slučaju da Bog ne postoji, netko bi rekao da su tada svi ti rituali beskorisni i da će nas k tome i zaglupiti, no Pascal ima odgovor: "Ako uzmemo predloženu terapiju neće nam se dogoditi nikakvo zlo. Štoviše, bit ćemo vjerni, pristojni, pokorni, zahvalni, dobročini, iskreni prijatelji, istinoljubivi... Velim vam da ćete time dobiti u ovom životu" (Đurić, 2011: 206).

Drugi mogući prigovor je princip nagrade i kazne koji bi trebao navesti osobu na vjerovanje. Netko tko vjeruje u postojanje Boga samo da bi izbjegao kaznu i dobio nagradu ne čini se kao istinski vjernik koji iskreno iz dubine sebe ima potrebu za vjerom. Religioznost svakog čovjeka bi trebala kao temelj imati čovjekovu istinsku ljubav prema Bogu, a ne samo subjektivni interes i korist. Ispada, po tome, da je bolji biti iskreni nevjernik nego lažan vjernik. Lažan vjernik koji je na manipulativan način izračunao kako će mu vjera donijeti više koristi nego štete svakako ne bi trebao biti nagrađen od strane Boga. Štoviše, Bog će takvu osobu prije kazniti nego li nagraditi.

Jedna od primjedbi usmjerena je i na vrijednosti koje netko preferira, a koje su pritom sasvim subjektivne. Pascalov argument navodi nas da budemo razboriti i da se odlučimo za ono što nam najviše ide u korist. No, korist je opet s druge strane fenomen koji je subjektivan i koji ovisi od osobe do osobe. U ovoj okladi, Pascal smatra da ćemo najbolje proći ako se odlučimo za ovozemaljski religiozan život, u skladu s pravilima danima od Boga, uskraćujući si poneka

zadovoljstva, a sve kako bismo si u budućnosti osigurali vječni život. Netko drugi mogao bi više htio opciju u kojoj ne vjeruje u Boga jer tako ima priliku uživati u sadašnjem trenutku, bez odricanja i pokore Bogu, pa makar i pod cijenu vječnog pakla. Za njega je to jednako racionalno kao i za onoga koji vjeruje, a opet su šanse obojici da Bog postoji iste. Na taj način, Pascalova argumentacija neće uvjeriti onoga tko ne vjeruje u ništa jer taj naprosto neće biti usmjeren na posljedice i ishode svog (ne)vjero vanja već na sadašnji trenutak.²³

2.1.2. William James: Volja za vjerovanjem

Jamesov esej *Volja za vjerovanjem* iz 1896. godine predstavlja obranu religioznog vjerovanja, ali i svakog drugog vjerovanja u nedostatku konkluzivnih dokaza. Suprotstavlja se takozvanom agnostičkom imperativu koji kaže da se trebamo suzdržati od vjerovanja onda kada je evidencija nedovoljna. Zašto? Zato što treba nastojati izbjeći grešku pod svaku cijenu. James će ipak tvrditi da istinu treba tražiti putem svih dostupnih sredstava, pa makar i pod cijenu pogreške. James smatra da postoje situacije u kojima ne možemo ponuditi stabilno epistemičko opravdanje za neko vjerovanje, ali ako će nas to vjerovanje učiniti boljima i ako će, u praktičnom smislu, doprinijeti našem životu, onda je racionalno to vjerovanje prihvatiti i težiti ka njemu. James započinje tako što kaže da sve ono u što se može vjerovati je *hipoteza*, a ona može biti *živa* ili *mrtva*. *Živa* je onda kada predstavlja stvarnu, realno zamislivu mogućnost za onoga pred koga se postavlja. Jamesov fokus je na hipotezi koju on naziva *genuine*, tj. prava. Takva hipoteza je živa (što znači da je osobno značajna), prisilna (jer nas tjera da biramo i pored takve hipoteze ne možemo ostati ravnodušni i neopredijeljeni) i momentalna, tj. utjecajna (tada su posljedice naše odluke vrlo važne, konkretne i ozbiljne za nas). Sva tri uvjeta te hipoteze moraju biti zadovoljena da bi volja za vjerovanjem motivirala vjerovanje u istinitost ili neistinitost odgovarajuće hipoteze. Točnije, u sve hipoteze koje imaju navedene karakteristike se može vjerovati i onda kada za njih nemamo dovoljno evidencije. Zapravo, ističe James, to svakodnevno radimo. Primjer za to su naša moralna ili politička vjerovanja. Kada vjerujemo u iskrenost našeg prijatelja, činimo to iako pritom nemamo objektivne dokaze, ali ako nikada ne bismo vjerovali prijatelju, to bi dovelo do loših praktičnih posljedica koje bi osiromašile naš društveni život. Također, vjerovanje i djelovanje

²³ Đurić, D., Postojanje Boga, Beograd, Zavod za udžbenike, 2011, str. 200. – 209.

prema tom vjerovanju može povećati šanse za istinitost tog vjerovanja.²⁴ James se ne protivi usklađivanju vjerovanja s dokazima koji su na raspolaganju niti se on suprotstavlja važnosti dokaza. Njegov argument se izričito protivi ustručavanju ili zabrani vjerovanja onda kada izostaje dokaz ili kada je dokaz slab.²⁵

Sada ovu argumentaciju možemo primijeniti na religiju. James piše kako nas religija uči dvjema stvarima: prvo, da su "najbolje stvari one koje su najtrajnije, koje se prepliću, one stvari u univerzumu koje udaraju posljednji kamen i daju konačno riječ" (Đurić, 2011: 213) i drugo, da samim vjerovanjem u to postajemo bolje osobe. Također kaže kako moramo biti otvoreni za božju egzistenciju i ne smijemo se ustručavati približiti se religioznom vjerovanju. Ako tražimo prethodnu evidenciju kao uvjet za približavanje Bogu, onda ništa nećemo postići. Vjerovanje u Božje postojanje mora, od samog početka, biti živa, a ne mrtva hipoteza koja podrazumijeva da teizam sa sobom nosi određena dobra koja su od životne važnosti. Na taj način, nada da je takva hipoteza istinita je i dovoljan razlog za vjerovanje u nju.²⁶ Volja za vjerovanjem svakog pojedinca ima bitnu ulogu u odlučivanju između različitih hipoteza s kojima se susreće. Čitava spoznaja zapravo ovisi o volji i voljnom naporu ličnosti da izabere: upravo je izbor bitan element procesa spoznavanja. Moral i religija su stvar izbora, a procesom biranja upravlja volja kojom se nastoje učvrstiti ona vjerovanja koja će donijeti korisne ishode. Predviđanje da će određeno vjerovanje biti plodonosno je stvar vjerovanja, a bez vjerovanja nema ni motivacije ni spremnosti na djelovanje. Konačno, spoznati nešto je rezultat vjere u uspjeh i rezultat voljnog napora pojedinca. "Volja za vjerovanjem stvara činjenice, unosi red i poredak u svijet, osmišljava svijet u kojem živimo. Svijet u kojem živimo djelo je osobne inicijative" (Životić, 1966: 58). Jamesova filozofija religije se najjednostavnije može opisati kao učenje o rješavanju osobnih kriza aktom volje za vjerovanjem.²⁷

Osvrnut ću se dodatno na fenomen slobodne volje koji je zapravo jedna od glavnih teza Jamesove filozofije psihologije. U skladu s pragmatističkim odbijanjem shvaćanja istine kao statičke, zauvijek dane oznake stvari, zaključak je da postoji mnoštvo istina te da je svemir u kojem živimo zapravo pluralističan. Svatko od nas ima svoje specifične potrebe i interese koji

²⁴ Internet Encyclopedia of Philosophy, <http://www.iep.ut.edu/james-o/#SH3c> (stranica posjećena 5. srpnja 2017.)

²⁵ Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu/entries/pragmatic-belief-god/#WilJamWilBelArg> (stranica posjećena 9. srpnja 2017.)

²⁶ Đurić, D., op.cit., str. 213. – 214.

²⁷ Životić, op.cit., str. 58. – 63.

nisu nužno međusobno kompatibilni. To znači da postoji puno suprotstavljenih vjerovanja te da su ljudi stalno izloženi situacijama u kojima moraju birati u što će vjerovati. Slobodna volja je ta koja sudjeluje u tom odabiru. Voljni element je osobito obilježje našeg mentalnog života koje nam daje osjećaj stvarnosti koji se javlja u našim svakodnevnim iskustvima i koje pridonosi zadovoljenju svakodnevnih potreba. Kada ne bismo bili u mogućnosti vlastitom voljom odabirati vjerovanja, živjeli bismo u kaosu neorganiziranih utisaka, a naše djelovanje i interakcija sa svijetom bili bi nemogući. U eseju *Volja za vjerovanjem* James je objasnio kako slobodna volja igra ulogu u religijskim vjerovanjima jer se za ista ne možemo opredijeliti na temelju racionalnih razloga budući da svjedočanstva drugih ljudi nisu dostatna. S druge strane, naš um se ne zadovoljava time da ostane neopredijeljen niti rado prihvaća neutralnu, agnostičku poziciju. Mnogi se ljudi suzdržavaju od vjerovanja onda kada ne raspoložu s dovoljno dokaza ili razloga na temelju kojih bi prihvatili vjerovanje, a često nema ni potrebe odmah odlučiti hoćemo li vjerovati u nešto ili ne. Primjerice, neki će reći da je pitanje vjere u Boga takvo da nije potrebno pod svaku cijenu zauzeti određeno vjerovanje niti bi to vjerovanje imale bitne praktične posljedice za život. Jamesov argument ne kaže da su te osobe u krivu, tj. da se odluke koje se tiču vjere i religije trebaju donijeti uvijek. James pak smatra da je jednako emocionalno i neracionalno prihvatiti kao i ne prihvatiti vjeru u Boga. Netko tko ne vjeruje nema racionalne razloge kojima bi opravdao svoj ateistički ili agnostički stav: isto to vrijedi i za osobu koja vjeruje. Jedini način na koji bi osoba mogla tvrditi da bi se trebalo ne vjerovati je na temelju neracionalnog razloga, a to je pod utjecajem temperamenta. Na jednaki način, teist će osjetiti da je pitanje vjere itekako relevantno i aktualno i osjećat će prisilu da se opredijeli (za razliku od agnostika koji tu prisilu ne osjeća), a to nije ništa drugo nego voljni element koji je dio nas i koji služi kao opravdanje našeg stava.

Jamesova teorija religioznog iskustva ne bavi se pitanjem činjeničnog znanja koje bismo mogli imati o Božjoj egzistenciji. Bilo koji stav da zauzmemo, bilo teistički, agnostički ili ateistički, bit će, iz perspektive pragmatizma, istinit. Objektivni sadržaj religije je neprovjerljiv i stoga je potpuno podređen subjektivnim posljedicama koje izaziva. Glavno pitanje je što bi u danom slučaju trebalo vjerovati i s kojim posljedicama ćemo se susresti, a Jamesov odgovor je upravo na tragu Pascalove ideje da je najbolje izabrati opciju koja bi mogla imati manje loših posljedica. Međutim, ono što je novina kod Jamesa, a što kod Pascala ne nalazimo, je životnost i prisila vjerskog opredijeljenja. Kod takvih pitanja, mi vidimo stvarnu životnu mogućnost pa čak i korisne posljedice za život koje za neka druga neutemeljena vjerovanja ne vidimo i ne prepoznajemo; npr. za vjerovanje da će nam djetelina

s četiri lista donijeti sreću. Ne smatramo da će nam odluka da povjerujemo ili ne povjerujemo u takvu tvrdnju unijeti bitnu razliku ili donijeti kakvu korist/štetu u svakodnevnim životnim aktivnostima niti osjećamo prisilu da tu odluku uopće donesemo. S druge strane pak, tvrdi James, vjerska pitanja pripadaju upravo toj dimenziji važnih pitanja pored kojih ne ostajemo ravnodušni ili nezainteresirani.²⁸

Problemi i prigovori Jamesovoj volji za vjerovanjem

Najčešći prigovor koji se može uputiti Jamesovom argumentu je taj da takav argument predstavlja neograničenu dozvolu za vjerovanje u bilo što, međutim, ako imamo za cilj vjerovati u ono što je istinito, Jamesova argumentacija nam neće biti od pomoći. Drugim riječima, nadanje da je neka teza u koju želimo vjerovati istinita nije dovoljno da bismo mi doista imali razloga misliti da je ona istinita. Čini se da je potrebno nešto više i čvršće od same nade.

Sljedeći, možda značajniji prigovor, tvrdi da Jamesov argument ne pokazuje da osoba može imati dovoljan moralni razlog kako bi podržala epistemički neosnovano vjerovanje. U pozadini ovog prigovora stoji tvrdnja da je moralna dužnost svake osobe ta da svoja vjerovanja podvrgne dokazima jer biti moralno odgovorna osoba znači imati dobre razloge za svoja vjerovanja i uvjerenja. Vjerovati u epistemički neosnovanu postavku značilo bi povredu spomenute moralne dužnosti. Prigovor se može objasniti i na sljedeći način: mi, kao intelektualna bića držimo do toga da maksimalno povećamo količinu istinitih i značajnih vjerovanja te, s druge strane, da smanjimo ona vjerovanja koja su lažna i koja nam ne služe. Kada su vjerovanja koja prihvaćamo podržana odgovarajućim dokazima, tada smo i ispunili moralnu dužnost i naša vjerovanja su moralno valjana. Moralno i intelektualno odgovorna osoba povrijedila bi svaki oblik moralne dužnosti kada bi prihvaćala uvjerenja za koja nema odgovarajuću podršku. Jamesov odgovor ipak bi bio da postoji očita razlika između toga da imamo razloga vjerovati da je određena tvrdnja istinita i da imamo razloga potaknuti vjerovanje u istinitost tvrdnje. Nedvojbeno je da za neke tvrdnje, a pogotovo za ovu koja je predmet ovoga rada, a ta je da Bog postoji, ne možemo i nećemo naći dovoljno dokaza, ali stvaranje vjerovanja u tu tvrdnju je racionalna stvar za napraviti. Pravilo da svako vjerovanje

²⁸ James, W., op.cit., str. XIV. – XVIII.

mora biti podržano razlozima jer u suprotnom kršimo određene dužnosti nam unaprijed ograničava vjeru i zatvara put do nekih istina.²⁹

Jamesov argument mogli bismo obraniti i pozivajući se na teret dokazivanja. Boran Berčić u sažetom izdanju svoje knjige *Filozofija* objašnjava kako pragmatist može teret dokazivanja neke tvrdnje prebaciti na skeptika te kako je za pragmatiste itekako racionalno zadržati postojeća uvjerenja sve dok mu služe i onda kada za njih nema dokaze. Pragmatistička epistemologija dopušta nam da se služimo onim vjerovanjima koja nam rade i pomoću kojih funkcioniraju sva naša svakodnevna djelovanja. Isto tako, bitna su nam i ona vjerovanja koja nam omogućuju uspješnu suradnju i komunikaciju s okolinom i s drugim ljudima. Tek kada nas neko vjerovanje prestane dovoditi do uspješnih rezultata i kada se pokaže ne korisnim i nepoželjnim, onda ga imamo razloga odbaciti. Pragmatist se s punim pravom može pitati: Zašto bih dovodio u pitanje vjerovanje koje mi se pokazalo uspješnim? Onaj tko ne vjeruje u moje tvrdnje koje me služe treba mi ponuditi razloge da te tvrdnje odbacim ili da ih zamijenim nekim drugim, možda boljim tvrdnjama. No, čak i mogućnost da sam u krivu i činjenica da ne raspolazem dokazima kojima bih nedvojbeno svima pokazao da su moja vjerovanja istinita nisu razlog za odbacivanje tih vjerovanja. Stoga, umjesto da se vodimo pravilom da se vjerovanje ne smije prihvatiti bez razloga, pragmatisti predlažu drugačije i kažu da ne treba odbacivati vjerovanja bez razloga. Sve dok druga osoba ne opravda odluku o odbacivanju postojećih stavova, pragmatist ih treba zadržati.³⁰

²⁹ Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu/entries/pragmatic-belief-god/#WilJamWilBelArg> (stranica posjećena 15. kolovoza 2017.)

³⁰ Berčić, B., *Filozofija, Sažeto e-izdanje*, Zagreb, Ibis grafika, 2012 https://bib.irb.hr/datoteka/546996.Bercic_Filozofija_e-izdanje.pdf (stranica posjećena 16. kolovoza 2017.)

2.2. Fideizam

Fideizam je gledište suprotno evidencijalizmu i prema kojemu je sasvim opravdano prihvatiti religijsko vjerovanje bez evidencije. Zapravo, fideisti će smatrati da su razlozi na temelju kojih bi osoba prakticirala i opravdala svoje religijsko vjerovanje potpuno nepotrebni i da ih je neprikladno tražiti. Ipak, treba naglasiti da fideizam nije pojam koji označava sinonim za religijsko vjerovanje, već se radi o filozofskom gledištu koje razmatra odnos vjere i dokaza za vjeru, tj. razuma, a ono što proizlazi kao zaključak je to da vjera nije ovisna o dokazu, što više, može mu i proturječiti. Na taj način, vjera koja nije utemeljena na konkretnom dokazu je čak moćnija, a često i suprotna onome što nalaže razum. Fideizam se često veže uz W. Jamesa, ali i Pascala.³¹

Jedan od razloga zbog kojeg se Pascala često povezuje s fideizmom je njegovo, već spomenuto, sanjarsko iskustvo koje je on opisao kao veoma moćno i više mistično nego li racionalno i shvatljivo. Koliko god je to iskustvo bilo neobjašnjivo i nespojivo sa zdravim razumom, ono je za Pascala bilo toliko jako da je označilo prekretnicu u njegovom životu i potaklo ga na vjeru koja nikako nije nerazumna. Dakle, sam proces putem kojeg je Pascal došao do religijskog vjerovanja, tj. mistično iskustvo koje je doživio, možda nije racionalno, ali to ne znači da je njegova vjera zbog toga iracionalna. Primjerice, Kekulé je otkrio oblik i strukturu molekule benzena u snu, ali njegovo otkriće, iracionalno ili ne, pokazalo se istinitim i sasvim prihvatljivim. Sljedeći razlog spajanja Pascalovog vjerskog stajališta s fideizmom je njegovo poimanje Boga kao beskonačnog i skrivenog u smislu da su njegova priroda i postojanje za nas neshvatljivi i nadilaze ograničenost našeg razuma i osjetilnih mogućnosti. Ali, ono što Pascal želi je pokazati da iako empirijski ne možemo doći do Boga, to ne znači da je iracionalno vjerovati u Boga i da je takva vjera suprotna razumu. Pascal kaže: "Vjera doista govori ono što osjetila ne govore, ali ne suprotno onome što vide. To je iznad njih, a ne suprotno njima" (<http://www.iep.utm.edu/pascal-b/#H5>). Poanta je da možemo prihvatiti i one stvari koje su neshvatljive ili nespoznatljive. Pascalova oklada najbolje ilustrira činjenicu

³¹ Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu/entries/fideism> (stranica posjećena 16. kolovoza 2017.)

da je postojanje Boga nesigurno i ne može biti dokazano, ali praktičnost vjerovanja u Božje postojanje čini to vjerovanje u skladu s očekivanjima razuma.³²

Spomenula sam da je Jamesov rad *Volja za vjerovanjem* napisan kako bi pokazao da vjerovanje može biti razumno i u odsustvu dokaza. Takvo vjerovanje se događa onda kada se suočimo s onime što James naziva *genuine option*. Ljudi su bića koja, držeći se nekih uvjerenja i odlučujući pametno za vlastiti život, imaju dva cilja: prvi je izbjeći grešku, tj. pogrešno djelovanje i drugi je vjerovati u ono što je istinito. James smatra da se radi o potpuno različitim ciljevima jer se često greška može izbjeći na način da se jednostavno suzdržimo od vjerovanja, ali isto tako, biti fokusiran na izbjegavanje grešaka može rezultirati uskraćivanjem mogućnosti kasnije nagrade. Najbanalniji primjer za to su odnosi s drugim ljudima. Ako se prema osobama koje nas okružuju ponašamo zatvoreno, stalno tražimo čvrste i dovoljne dokaze da bismo nekome povjerovali, radije biramo nepovjerenje kako se ne bismo razočarali i slično, tada umjesto mostova gradimo zidove i nećemo moći uživati u dobrim i korisnim odnosima s ljudima koji bi nas ispunjavali. Ono što će nas ispuniti i biti djelotvorno za život je istina pa u tom slučaju je puno bitnije tražiti istinu nego li izbjegavati pogrešku. James smatra da je tako s religijom: religijska hipoteza je *genuine option* – ona je živa, prisilna i momentalna i tu ne možemo, a da ne zauzmemo stranu, te kod takvih hipoteza nije dovoljno samo izbjeći pogrešku, već potražiti istinu. U nedostatku vidljivih i konkluzivnih dokaza, ljudi su skeptični prema religijskim uvjerenjima jer imaju strah od toga da će biti u krivu, da im ona neće ništa donijeti, boje se rizika i radije odlučuju ne biti religiozni. S druge strane, ono što religiozne ljude pokreće i motivira je nada. James ne vidi racionalnu osnovu u biranju straha nad nadom. Zašto bi netko radije odlučio ne vjerovati zbog straha od pogreške umjesto vjerovati i nadati se istini? Odbijanje vjerovanja jednako je rizično kao i predanost vjeri: zašto bismo onda prevagnuli prema emociji straha, a ne prema nadi?³³

³² Internet Encyclopedia of Philosophy, <http://www.iep.utm.edu/pascal-b/#H5> (stranica posjećena 16. kolovoza 2017.)

³³ Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu/entries/fideism/> (stranica posjećena 20. kolovoza 2017.)

3. Zaključak

Pragmatizam kao teorija u pogledu znanja i vjerovanja može se smatrati vrlo prihvatljivom s obzirom da dopušta pluralnost ispravnih mišljenja, ali ne zahtijeva posjedovanje čvrstih dokaza i opravdanje za ista. Kada se nastoji doći do jedne, univerzalne i apsolutne istine, to se teško postiže i neće svi moći prihvatiti ono što se smatra jedinstvenom istinom jer iz činjenice da svi živimo različitim načinom života, u različitim kulturama i s različitom poviješću razvoja slijedi da onda i prihvaćamo različita uvjerenja ovisno o tome kakvi su nam interesi i kakva očekivanja imamo. Također, ne smatram da je traženje nedvojbenih i neosporivih načela i znanja potrebno pod svaku cijenu, jer pitanje je što bismo s takvim znanjem, bi li nam služilo i kako bismo ga mogli iskoristiti u svrhu životnog napretka i povećanja korisnog djelovanja. Vjerujem da svatko na određeni način želi imati neku korist od svojih stavova, misli i stečenih uvjerenja, bilo u smislu održavanja duhovnog zdravlja, visoke i pozitivne vibracije i podizanja raspoloženja, bilo zarad efikasnog poslovanja, odnosa s ljudima i slično. Ako je cilj zadovoljenje što većeg broja ljudi i dopuštanje da svatko kreira svoju istinu, onda se pragmatizam najbolje uklapa u taj okvir jer dozvoljava da tijekom različitih iskustava usvajamo ono što je za nas tada najbolje i što ima važnost za ostvarenje cilja.

Kada je riječ o religiji i njezinom temeljnom pitanju *Postoji li Bog?*, pragmatizam može dati neke odgovore koji idu na stranu teizma, ali i ateizma. Međutim, ovaj rad bio je usmjeren na praktične argumente u prilog vjerovanja da Bog ipak postoji koji nastoje opravdati poželjnost takvog vjerovanja. Pascalova oklada pokazala je da su posljedice vjere u Boga puno bolje po nas i time isplativije od onih koje bi nam donijelo okretanje od vjere i religije ili pak ravnodušnost prema istoj. No, ipak je glavni nedostatak tog argumenta taj što ne polazi od unutarnjeg poriva pojedinca i njegove samostalne potrebe za vjerom i ljubavi prema Bogu, već od usmjerenosti ka interesu i dobitku. Vjera bi barem jednim dijelom trebala biti potaknuta voljom koja je nezavisna i koja nije vezana za korist. Jamesova volja za vjerovanjem čini se kao bolje prihvaćen argument jer, barem u nekom smislu, nije puki izračun isplativosti vjerovanja kao što bi to mnogi zamjerili Pascalovoj okladi. James nastoji objasniti kako nam vjera u Boga, baš iz razloga što nitko ne ostaje ravnodušan prema tom pitanju, može otvoriti put ka istiniti, dok odbijanjem da Bog postoji zatvaramo vrata u bolji i ispunjeniji život.

Sve u svemu, kada odlučujemo želimo li biti religiozni i kada se susrećemo s drugim važnim i aktualnim pitanjima, trebamo i imamo pravo odabrati uvjerenja koja će nam služiti i čija će se

produktivnost pokazati na svim poljima našeg života. Pritom se ne moramo pitati jesu li ta uvjerenja istinita ili ne, trebaju li biti odobrena od strane drugih ljudi te jesmo li u pravu jer sve dok nama čine bolje i pružaju osjećaj zadovoljstva, to je pokazatelj da smo na ispravnom putu.

Sažetak

Ovaj rad potaknut je pitanjima i raspravama koje su vezane uz religiju i vjerovanje u postojanje Boga te odlučivanje o tome u što vjerovati i na temelju čega. Izložena je glavna teza pragmatizma, filozofskog pravca koji se pojavljuje u drugoj polovici 19. stoljeća, prema kojemu nam sva vjerovanja i teorije koje posjedujemo trebaju služiti i biti od koristi u praksi, tj. u djelovanju i trebaju nam osigurati uspješnost i pouzdanost na polju osobnih, ali i društvenih interesa. Prvi dio rada posvećen je pragmatističkom shvaćanju istine Williama Jamesa, filozofa koji je pragmatizam učinio popularnim razradivši temeljnu ideju Charlesa Peircea, a ta je da su naša vjerovanja ustvari pravila za djelovanje. James definira istinite teorije kao one koje se pokažu kao najbolji instrumenti za djelovanje utoliko što služe kao sredstva da bi se postigla sva životna zadovoljenja. Najbolje rečeno, istina za pragmatiste ima funkciju da nas vodi ka onome što nam se najviše isplati. U tom smislu, pragmatizam se okreće od racionalizma i traženja objektivne istine i prihvaća pluralnost istine. Sljedeći i središnji dio rada usmjeren je na pitanje racionalnosti religijskog vjerovanja s obzirom na manjak konkluzivnih i iskustvenih dokaza za postojanje Boga. Ipak, moguće je ponuditi pragmatičke argumente u korist teizma, a njihova osnova je pokazati i ukazati na korist religioznog vjerovanja za praktičan život. Odabrana su dva najpoznatija takva argumenta, a to je Pascalova oklada i Jamesova volja za vjerovanjem. Dana je i poveznica s fideizmom, gledištu prema kojemu vjera nije ovisna o dokazu, a onda proizlazi i sam zaključak prema kojemu je prirodu istinske vjere sasvim neprimjereno povezivati s racionalnošću i apsolutnom objektivnošću, već osobnim unutarnjim porivom i nadom.

Ključne riječi: *pragmatizam, religija, korist, William James, Pascal, racionalnost, fideizam*

Summary

This work is motivated by questions and polemics related to religion and belief in God's existence, and also decision about what to believe and on what basis. It is illustrated the main thesis of pragmatism, a philosophical tradition that originated in the second half of the nineteenth century according to which all the beliefs and theories we possess should serve and be of use in practice and in our daily action and should ensure success and reliability in the field of personal, but also social interests. The first part of this work is devoted to the pragmatic understanding of the truth by William James, a philosopher that is given credit for its development after he elaborated the idea of Charles Peirce. Peirce asserted that our beliefs are in fact rules for action and James defines true theories as being the best instruments for action because they serve as means to achieve all life satisfaction. The truth, for pragmatists, has the function to lead us to what is the most useful and worthwhile. Conforming to that, pragmatism is turning from rationalism and from searching the objective truth and accepts the plurality of truth. The central part of the work focuses on the issue of rationality of religious beliefs in view of the lack of conclusive and experiential evidence for the existence of God. Even so, it is possible to offer pragmatic arguments in support of theism and their basis is to show and point to the benefit of religious beliefs for practical life. Pascal's Wager and James's Will to Believe are the two most famous theistic pragmatic arguments and they are exposed in this work. In conclusion, there is a connection to fideism, the view that faith is not dependent on proof and personal opinion that the nature of true faith is not necessarily linked to rationality and absolute objectivity, but rather to one's inner feelings and hope.

Key words: *pragmatism, religion, benefit, William James, Pascal, rationality, fideism*

Popis literature

- Berčić, B., *Filozofija, Sažeto e-izdanje*, Zagreb, Ibis grafika, 2012
(https://bib.irb.hr/datoteka/546996.Bercic_Filozofija_e-izdanje.pdf)
- Đurić, D., *Postojanje Boga*, Beograd, Zavod za udžbenike, 2011
- James, W., *Pragmatizam*, Zagreb, Ibis grafika, 2001
- Kalin, B., *Povijest filozofije*, Zagreb, Školska knjiga, 1995
- Krkač, K., *Filozofija, pragmatizam i religija*, Zagreb, vlastita naklada, 2002
- Životić, M., *Pragmatizam i savremena filozofija*, Beograd, Nolit, 1966

- Stanford Encyclopedia of Philosophy:

<https://plato.stanford.edu/entries/pragmatic-belief-god/#MorArgPraArg>

<https://plato.stanford.edu/entries/pragmatism>

<https://plato.stanford.edu/entries/pascal/>

<https://plato.stanford.edu/entries/pragmatic-belief-god/#WilJamWilBelArg>

<https://plato.stanford.edu/entries/fideism>

- Internet Encyclopedia of Philosophy:

<http://www.iep.utm.edu/truth/#H6>

<http://www.iep.utm.edu/pragmati/#H2>

<http://www.iep.utm.edu/coherent/>

<http://www.iep.utm.edu/james-o/#SH3c>

<http://www.iep.utm.edu/pascal-b/#H5>